

Papp Ingrid: *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéddek a 17. századi Magyarországon. A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*

Historia Litteraria 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó 2018), 304 l.

Első pillantásra talán meglepő, hogy miért a magyar kutatás foglalkozik elsőként, megelőzve a cseh és szlovák tudományos érdeklődését egy biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-korpuszal. A válasz a 17. századi Magyarország településtörténeti és művelődési viszonyaiból következik. 1579 és 1593 között készült el az első teljes cseh nyelvű nyomtatott bibliafordítás, a *Kralicei Biblia*, amely hasonló szerepet játszott a cseh irodalmi nyelv kialakulásában, mint a mi *Vizsolyi Bibliánk* a magyarban. A *Kralicei Biblia* nyelvét használták az egyházi életben és talán a mindennapokban is azok a cseh és morva exulánsok, akik az 1620. évi fehérhegyi csata után több hullámban menekültek hazánkba, és 1637-ben nyomdát alapítottak Trencsénben, amelyet később Zsolnára költöztettek. Így jelenhetett meg nyomtatásban az egykori Magyarország területén az a negyvenegy gyászbeszéd, amely a bemutatandó monográfia tárgyát képezi.

Papp Ingrid munkája három, nagy gonddal művelt, nagy hagyományokkal rendelkező kutatási terület eredményeire építve végzi el a címében kitűzött feladatot, a korpusz irodalomtörténeti vizsgálatát. Az első a nemzeti retrospektív bibliográfia, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, amely a kezdetektől fogva 1700-ig alapos tartalmi leírást nyújt minden, az egykori Magyarország területén bármely nyelven nyomtatott kiadványról. Szerzői különös gondot fordítanak arra, hogy az anyag túl-

nyomó többségét alkotó magyar és latin nyelvű alkotásokkal azonos színvonalon legyen feldolgozva a német, a cseh és a román könyvtermés is, hogy a régi Magyarország kultúráját eredeti szerves egységében és ne részekre bontva, vagy torzítva mutathassák be. Az RMNy-ben található adatok nyújtottak megbízható filológiai alapot a korpusz bemutatására.

Másodikként a nemzetközi gyászbeszédkutatást kell említeni, amely az 1970-es évektől főként Németországban hozott gazdag eredményeket, elsősorban történeti és irodalomszociológiai szempontokat használva a feldolgozás során. Magyarországon a rendszeres gyászbeszédkutatás megindítója Kecskeméti Gábor volt. Az 1980-as évek végétől kezdve a 17. századi magyar nyelvű gyászbeszéddek feltárása szövegkiadásokkal, monográfiával és számos tanulmánnyal meg is történt.

A hazai kutatásokban irodalmibbá vált a forrásanyag feldolgozása; erőteljesen érvényesültek retorikai és kommunikációtörténeti szempontok. A reformáció során különös hangsúlyt kapott a szó, a Wort, azaz az Ige, mivel a középkor liturgikus, vagyis eseményorként megélhető vallásgyakorlása után az istentiszteletben az ige szóbeli hirdetésére helyeződött a hangsúly. A gyászesemény pedig különleges igehirdetési alkalom. Mindez sokféle új elemzési lehetőség előtt nyitott utat. A felhasznált műveltséganyag, a szövegek formai megalkotottsága, a képi elemek le-

írása, metafora- és allegóriahasználata, a beszédekben foglalt erkölcsi, dogmatikai kérdések, politikai mondanivaló, történetfilozófia, mitizáció, mártírium egyaránt vizsgálat tárgyává vált. Ez a harmadik tudós hagyomány, amelyre Papp Ingrid könyve támaszkodik.

E talán kicsit hosszúra nyúlt *exordium*, azaz elkezdés után követve a bemutatandó munka fő elemzési irányát, a retorikát, következzenek a *divisio*. A továbbiakban két fő részre osztom mondanivalóm. 1) Összefoglalom, hogyan épül föl a könyv, és miről szól. 2) Kiemelek – nyilván szubjektív szempontok szerint – néhány érdekesebb témát. Ezt a második részt azonban nem választom el lineárisan az elsőtől, hanem az első rész, a tartalmi bemutatás *excursióiként* adom elő. Végül az *ususban*, a haszonvételben elmondom, kinek és miért ajánlom fokozott figyelmébe a könyvet.

A kötet öt nagy fejezetet és hét rövidebb-hosszabb függelékkel foglal magában. Az első fejezet felvázolja azokat a történelmi és eszmetörténeti körülményeket, amelyekben a vizsgált gyászbeszéd keletkezett. Különös figyelmet érdemel e részben Zdeněk V. David nézeteinek ismertetése az egykorú cseh vallási viszonyokról. A huszitizmusnak a köztudatban forgó két irányzata közül a cseh testvérek felfogása a kontinentális kálvinizmuséval rokonítható, az utraquistizmus viszont nem mosható teljesen össze a lutheránus irányzattal. Ez utóbbi elsősorban a cseh nemesség és a városi polgárság német ajkú része számára volt vonzó. Ők alkották az 1620-as évtizedben Csehországból kirajzó vallási száműzöttek nagy részét: „A cseh tartományok lakosságának döntő többsége azonban a rendi felkelés idején (1618) az utraquista nézethez követő városi polgárság és a még ennél alacsonyabb társadalmi státuszú réteg

(a falusi parasztság), akiknek nincs hová menekülni [...], de oka sincs a menekülésre, lévén ez a szellemi irányzat egyfajta cseh liberális római katolicizmusként felfogható [...], és nem összeegyeztethetetlen az erőszakos állami fellépéssel kikényszerített vallási felfogással” (19).

[*Excursio*]. Ezt támasztja alá az a 15–16. század fordulóján keletkezett prágai rítusú antiphonárium, amelyet ma az esztergomi Bibliotheca őriz. Ebben szerepelnek cseh nyelvű részletek, a végére bemásolták Husz János ünnepének zsolozsmáját, s kiemelt helyet kapott a husziták számára kiválasztottságukat bizonyító *transfiguratio Domini*, Urunk színeváltozásának ünnepe. A kódexet a benne található bejegyzések bizonyossága szerint legalább a 16. század végéig aktívan használták. Azaz a töretlen, prágai rítusú katolikus vallásgyakorlat részévé váltak a huszita sajátosságok (vö. LAUF Judit, „Az Esztergomban őrzött huszita antifonále kodikológiai vizsgálatának néhány eredménye és az Urunk színeváltozása zsolozsmaszövegének közlése”, in *Husz János és a huszítizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerk. KOVÁCS Eszter és MÉSZÁROS Andor, 73–89 [Esztergom–Budapest: 2017]).

A több hullámban kirajzó cseh vallási üldözöttek a Német-Római Birodalomban, Lengyelországban és Magyarországon kerestek menedéket. A morvaországi újrakeresztelők, a habánok legnagyobb részét Bethlen Gábor telepítette le Erdélyben. A cseh testvéreket a kálvinista I. Rákóczi György fogadta be Lednicen és környékbeli birtokain. A lutheránus irányhoz húzó utraquistákat az Illésházyak, a Thurzók és az Ostrosithok, a legtehetősebb evangélikus főurak vették pártfogásukba. Közülük került ki az a prágai származású Václav Vokál, aki 1636-ban nyomdát alapít

tott Szenicén, amelyet 1636-ban Trencsénbe vitt át. A nyomdát az Illésházyak katalizálása után, 1664-ben Zsolnára kellett költöztetnie az akkori tulajdonosnak, Jan Dadánnak. Itt 1704-ig működött a műhely. Egy kivételével ennek a nyomdának a sajtója alól kerültek ki azok a gyászbeszéddek, amelyek a monográfia tárgyát képezik.

A második fejezetben ismerjük meg a feldolgozott szövegkorpuszt. Ez a legterjedelmesebb rész. A „szereplők”, azaz a prédikátorok, a halottak és a gyászoló családok társadalmi helyzetének bemutatására kerül itt sor. A biográfiailag hasznosítható adatokat újra összefoglalja a 2. számú függelék, amelyben a halotti beszédekben előforduló 124 személy életrajzi adatai találhatóak meg. Érdekeség, hogy közülük 66 bizonyosan a száműzöttek közé tartozott. E fejezet foglalja magában valamennyi prédikáció gondolatmenetének leírását. Óriási munkát jelentett továbbá a beszédekben található műveltséganyag forrásainak teljességre törekvő feltárása. Aki szereti a művelődéstörténeti érdekességeket, apró történeteket, exemplumokat, annak külön csemege ennek a résznek az olvasása.

[*Excursio II*] Most csupán egyetlen példán keresztül érzékeltetjük, mi minden bontható ki erre a forráskutatásra támaszkodva. Jakub Stephanides 1637-ben beszélt Tobiaš Jon Katarína nevű lánya fölött. Ebben a beszédben a szomjazás túlvilági megszűnése kapcsán kerül elő egy utalásban az esőcsoda exempluma: „[...] annyi hangzik el a prédikációban, hogy Marcus Antonius császár seregének öt napon át nem volt ivóvíze, és csak az ima tartotta meg őket. A hivatkozás Tertullianus *Apologeticus adversus gentes* című munkájára utal, ahol csakugyan olvasható a sereg imádkozó katonái által előidézett csodára való utalás, noha a hadvezér nem Marcus Antonius,

hanem Marcus Aurelius [...]. A csoda a germániai hadjárat idején történt, mégpedig a markomannokkal hadakozva. Ahogyan a kora újkori európai értelmiségi közismertek alaprétegéhez tartozik a magyarság hun, illetve szkíta származása, pontosan ugyanúgy a lexikai alapismeretek része, hogy a markomannok a morvák ősei. Az esőcsoda tehát Morvaország területén történt. Így nem kétséges, hogy a látszólag ártatlan exemplum egy Morvaországból menekült polgár már Magyarországon született gyermeke fölött egy ugyancsak exuláns prédikátor által elmondott szónoklatban az eredeti közösség történeti tudatának megőrzött és az új helyen érvényesített ideológiai elemeit hordozza.” (91.)

A harmadik fejezet foglalkozik a prédikációk nyelvével. A humanisták felfogása szerint az a nyelv nagykorú, egyenértékű a szent nyelvekkel, amely rendelkezik grammatikával, és amelyre lefordították a Bibliát. A cseh nyelv grammatizálásának folyamata már a 15. században elkezdődött, és a már emlegetett *Kralicei Bibliában* rögzültek a 15–16. században kialakult nyelvi és helyesírási normák. „A *Kralicei Biblia* nyelve, az ún. bibličina vált a nemzeti újjászületés jelképévé [...]. Ennek következtében ugyan a Magyarország területén élő szláv lakosság a szóbeliségben megmaradt [...] a helyi szláv nyelv mellett, hivatalos ügyeit latinul intézte – írásban (azonban) használni kezdte a cseh nyelvet [...]. Az északmagyarországi városokban németek, magyarok, csehek és szlovákok éltek együtt, a közös földrajzi egységben való élet elengedhetetlen velejárója volt, hogy értették és beszéltek egymás nyelvét [...]. Az 1610-ben Zsolnán megtartott zsinat a szláv lutheránusok számára kötelező liturgikus nyelvvé tette a *Kralicei Biblia* nyelvét, az

egyházi nyelv funkciójában tehát a cseh foglalta el a vezető szerepet.” (168.)

A negyedik fejezet dolgozza fel a beszédek irodalmi sajátosságait, amelyeket elsősorban Andreas Gerardus Hyperius (1511–1564) homiletikai elméletének a szövegekkel való szembesítésén keresztül ragad meg. A könyvnek ez a fejezete az, amely a funkcionális irodalom, azaz a *litterae* és a mai szépirodalom, a literatúra egymásba játszásának kérdéseivel foglalkozókat a legnagyobb izgalomba hozza. A prédikáció Hyperius által alapvetőnek tekintett öt hatásfunkciója – a helyes tanítás kifejtése, a téves tantételek cáfolása, a helyes magatartásra szóló útmutatás, a gonoszoktól való visszaretentés és a vigasztalás – a bibliai szövegmagyarázat eszközeivel jön létre. A textus értelmezése, akár homilia típusú, azaz hosszabb bibliai rész értelmezését adja, akár sermo típusú, azaz egy-két versnyi szöveg magyarázatát célozza – felidézi a bibliai rész tágabb kontextusát, s ehhez viszonyítva, ennek összefüggéseiben értelmezi a hallgatók számára a prédikátor által jól ismert személyes tapasztalatait, várakozásait, szándékait, a bibliai helyzettel analóg életpizódjait. A halotti beszédekben ehhez járul a szokásos applikáció, amely az elmondottakat a gyülekezetre, illetve az *accomodatio*, amely az elmondottakat a halottra vonatkoztatja. Mindezek által jut kifejezésre a felebaráti szeretet fölötti öröm, a gyülekezet lelki összetartozásának normaként való állítása és megvalósulásának regisztrálása. Mindezek a közösségi életérzés személyességben való átélése, s a vigasztalásban a katarzisz felé mutatnak, amelyek már a literatúra tárgykörébe tartoznak. Persze mindezzel korántsem merítettem ki az irodalomtudományba majd beépülő felismerések so-

rát, csupán érzékeltetni kívántam, hogy e fejezet telítve van fontos retorikatörténeti és irodalomelméleti megállapításokkal.

Az ötödik fejezet az átvizsgált anyagból következő kultúranropológiai témákat tárgyal. Például a prédikációkban megjelenő felekezeti polémiák kérdését, illetve az exuláns identitásnak eleve a műfajban, a gyászbeszédben kifejeződő önreprezentációját. Nézzük először a másodikként említett problémakört. „Az 1637-ben elsőként kinyomtatott halotti prédikációban tetten érhető a menekültek identitásának mind elkülönülési, mind azonosulási törekvése az alsó-magyarországi evangélikus közösséggel.” (215.) Az exuláns értelmiség nagy várakozásokkal és a hazatérés álmával érkezett a magyarországi városokba. Ám várakozásaik csak részben teljesültek, a menekültek és a befogadó közösség között is támadtak feszültségek, főként a menekülteknek helyenként adott kedvezmények miatt. A hazatérés reménye is egyre halványult. Ebben a helyzetben „a prédikátorok az evangélikus tanrendszert felhasználva helyezték át a hangsúlyt az egyéni exuláns sorsról a menekült sorsra, mint egyetemes emberi létállapotra [...] a prédikációkban a kiűzöttség motívuma az emberiség egyetemes sorsává alakult át. Minden ember exiliumban él testében, és ebből a földi kiűzöttségből egyedül a halál válthatja meg és az örök hazába való átköltözés.” (215–216.)

Ez az életérzés váratlanul teljes azonosulást tudott kiváltani az 1670-es években, amikor a hazai Hungarus értelmiség is megízlelte a száműzetés keserveit. Ján Andricius domidoctus prédikátor már magát is exulánsnak nevezi az eperjesi rektor Eliaš Ladiver felesége, a szintén Hungarus lelkész családból származó Helena Sinapiusova fölött mondott gyászbeszédben. „A cseh menekültek életsorsa – a kiűzöttek közössé-

gével való földrajzi, nyelvi vallási együttélés révén – mintaadó toposszá válhatott Alsó- és Felső-Magyarországon a nyelvileg rokon szlovák helyi lakosság körében is, legalábbis a szülőhelyükről kényszerű kivetettséget elszenvedő hitsorsosok rendkívüli élethelyzetének kifejezésére...” (216.)

[*Excursio III*] E fejezet része a lélek-aluvásról szóló magyarországi hitvita történeti hosszmetsetben való áttekintése. A kérdésről már a magyar Luthernek nevezett Dévai Bíró Mátyás is vitázott Szegedi Gergely ferences szerzetessel, Melius Juhász Péter Sztárai Mihállal, később Károlyi Péter írt róla könyvet, és Pázmány is többször érinti a kérdést írásaiban. A vita lényege és tétje röviden a következő. A test halála után a lélek alvó állapotban van, vagy valamilyen köztes helyen várakozik a teljes üdvözülésre, Ábrahám kebelén vagy a paradicsomban, ami Melius szerint nem azonos a mennysországgal, vagy azonnal bekövetkezik Isten színéről színre való látása. A lélek-aluvás feltételezése kiiktatta a purgatóriumról szóló tanítást, a szentek közbenjárását, a túlvilágra küldött üzeneteket, szellemek jelenéseit. Az érvelés gyenge pontja viszont az volt, hogy meggyengítette a lélek halhatatlanságáról szóló tanítást. A kérdés Adam Wolfiusnak a Boček család gyermekei fölött 1639-ben elmondott gyászbeszédében kerül elő. Amikor Wolfius az üdvözült lelkek helyét próbálja meghatározni, akkor egy paradicsombeli állapotot ír le, ahol a lelkek színéről színre látják az Istent. A lélek alvására vonatkozó lutheri nézetnek ellentmond a Krisztussal való közösség és a paradicsomi éber állapot, amelyről Wolfius beszél. Mondatai úgy is értelmezhetők, hogy a kegyesek lelke Krisztussal van, és éber állapotban érzékeli a történéseket.

1639-nél csupán két évvel későbbi esemény a pozsonyi szellem megjelenése. A tisztítótűzben égő pozsonyi hóstáti bíró szelleme bizonyos üzeneteket közvetített a túlvilágra, amiért Pálfi István 200 aranyat fizetett a jezsuitáknak. Ebből a pénzből emelték a pozsonyi Szent Mihály-templomban ma is látható Pietà-szobrot. Az eseményekről szóló beszámoló már 1641-ben öt nyelven: latinul, németül, szlovákul, olaszul és magyarul is megjelent, s a szobor hamarosan búcsújáró helyé vált. Wolfius beszéde tehát olyan hangulatban, millióben hangozhatott el, amelyben a lelkek túlvilági helyzete ismét a vallási viták gyújtópontjában állt.

Végül említést kell tenni a függelékekről. Ezek közül öt minden tudományos munka szokásos kelléke. Személy- és helynévmutató, forrás- és irodalomjegyzék, angol nyelvű összefoglaló. Marad két, az általánostól eltérő appendix. Az életrajzi adattárat már említettük. A hetedik, a sorrendileg első helyen álló viszont igazi irodalomtörténeti csemege. A Jiří Třanovský fölött 1637-ben Trencsénben kinyomtatott két gyászbeszéd teljes magyar fordítása. Třanovský volt a szerzője a *Cithara sanctorum*nak, a magyarországi szlovák-szlovák századokon keresztül használt énekeskönyvének. Az innen vett citátumok a prédikációk legszebb intarziái közé tartoznak. A két fordítás a csak magyarul tudó olvasót is bevonja ennek a sajátos kulturális milliónek a hangulatába.

[*Usus*] Papp Ingrid munkája számos haszonnal jár. Teljesebbé teszi a magyarországi művelődés egy igen érdekes eleméről alkotott képünket. A magyar–cseh–szlovák–német együttélés mindennapi kulturális mintázatainak egy igen jelentős részletét fejt ki igen nagy alapossággal. Mondanivalója érdekelheti a történéseket, irodalomtudósokat, teológusokat,

migrációval foglalkozó szociológusokat, az újabban kibontakozó társadalmitrauma-kutatás szakembereit, cseheket, szlovákokat, magyarokat, németeket.

Külön méltánylandó a munka egész anyagot megragadó módszeressége. Példaadó abban a tekintetben, hogyan lehet egy jól meghatározott korpuszt egymás után számos aspektusból vizsgálva, az értelmezés teljességére törekedve megszó-

laltatni. Továbbá, hogy (ugyanúgy, mint az RMNy) a régi magyarországi kultúra minden részletének feltárását és gondozását a hazai tudományosság feladatának tartja. A nyelvi és etnikai különbségeket tudomásul véve egységként látja és kezeli, saját kulturális örökségünknek tekinti az anyag teljességét.

Heltai János

Szendrey Júlia: Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával

A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta és sajtó alá rendezte Ratzky Rita (Budapest: Szépmíves Könyvek, 2018), 366 l.*

Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés Szendrey Júlia alakja iránt. Hosszú évtizedekig hiányzott a vele kapcsolatos források újrakiadása, 2016-ban azonban megjelent a naplója („*Naponként árvább*”. *Szendrey Júlia naplója*, s. a. r. AJKAY Alinka, SZENTES Éva [Budapest: EditioPrinceps, 2016]), majd 2018-ban az író nő lírai életművének kritikai kiadása (*Szendrey Júlia összes verse*, s. a. r. GYIMESI Emese [Budapest: Kortárs Kiadó, 2018]), most pedig *Szendrey Júlia. Családi levelek* címmel jelent meg fontos kötet a Líra csoporthoz tartozó Szépmíves Könyveknél. Ahogy a 2016-os kötet – amelyben egy ötven oldalas filológiai és életrajzi bevezető mellett nemcsak a naplók, hanem töredékek, sőt Szendrey Júlia néhány verse és utolsó levelei is helyet kaptak –, úgy ez a legújabb kötet is mutatja, hogy még mindig van bőven feladatuk a kutatóknak az életrajzzal és az életművel kapcsolatban.

A sokszor tendenciózus, elfogult, előítéletes tanúvallomások, a megalapozatlan, de hitelesnek beállított (és azóta is sokszor idézett) irodalomtörténeti vélemények ellenében kell megrajzolni egy árnyaltabb képet, szakítva azzal a hagyománnyal, amely csak egy bírósági procedúra keretében, bűnösként vagy áldozatként képes szemlélni hősét. Az írói pálya feltárása pedig még mindig nem kapott elég figyelmet, pedig fontos eleme volt Szendrey Júlia ismeretlen verseinek bemutatása 2012-ben (GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116 [2012]: 83–91). Az életrajz körüli viták eltakarták magát az életművet, amelynek a létezését is megkérdőjelezték azok, akik Szendrey Júliát nem autonóm (írói) személyiségként, hanem a „feleségek feleségeként” szerették csak látni (és láttatni). Velük is vitázik

* A recenzens kutatómunkáját az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

Ratzky Rita, aki ugyanakkora terjedelmet szentel (most először a Szendrey Júlia-filológiában) a műveknek, mint a sok adattal, sokféle forrással bemutatott életrajznak.

A kötet műfaját éppen ezért nehéz meghatározni, a cím helyett az alcím ad igazi útbaigazítást: *Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*. A kötet tehát nem egyszerűen egy szövegkiadás (bár annak is jelentős, mivel ezek a levelek most jelennek meg először nyomtatásban), hanem egy több mint 200 oldalas Szendrey-monográfia (az író műveinek jegyzékével), amit a muzeológusi pálya nyomán (Szendrey Júlia-kiállítások rendezőjeként és a Petőfi-relikviák bemutatójaként) Ratzky Rita gazdag képanyaggal is kiegészít. Ratzky pályáját évtizedek óta kíséri Petőfi Sándor, Szendrey Júlia, és fiuk, Petőfi Zoltán alakja. Négy éve megjelent tanulmánykötetében („*Halhatlan a lélek*”: *Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról*, Kútfő bibliotéka 14 [Budapest: Napkút Kiadó, 2015]) mindhármukról több tanulmányt közöl; Petőfiről szóló korábbi művei pedig külön kötetben is megjelentek: *De méreg a dal édes méze* (Budapest: Széphalom Könyvkiadó, 1996). Jól látszik, hogy az irodalmi működés, a tehetség kérdése itt is fontosabb az életrajznál: Petőfi Zoltánnal kapcsolatban sem csak a 22 évre szabott életúttal foglalkozik, hanem a fiú irodalmi működéséről is megpróbál képet adni (nagyreszt) publikálatlan levelei, novellái, vers- és drámafordításai alapján. A *Páros kép* című esszé Szendrey Júlia esszénovelláit elemzi, és már ott van ebben a kötetben az a hosszú tanulmány, ami a pályakép mostani megrajzolásához vezet. Kettejük alakja ugyanis szimbolikusan is összeforrt, jó példa erre Orlai Petrics Soma képe (*Petőfi Pesten 1848-ban*),

amelyet ma az MTA Művészeti Gyűjteménye őriz: az íróasztala előtt álló költő mögött a falon ott van a feleség arcképe, elmosódva, de mégis hangsúlyosan. Éppen ezért tűnik nehéznek szétválasztani a múzsa és az író alakját.

Ez az írói pálya Szendrey Júlia lánykori naplójával kezdődik, amelyet már a Petőfi-vel való megismerkedés előtt írni kezdett, aztán következik a fiatalasszony korában, Petőfi kérésére vezetett napló, végül az özvegyként írt naplótöredékek. Ratzky Rita elemzéséből kiderül, hogy a késői bejegyzések már nem napi történések vagy (a romantika közhelyeit ismételtető, de mélyen átélt) filozófiai fejtegetések leírására szolgálnak, hanem egyfajta látomásosság közvetítésére, mintegy előkészítve az utat a szépirodalmi próbálkozások (novellák) felé. Az irodalmi pálya bemutatása a versekkel folytatódik, amit megnehezít az a körülmény, hogy maguk a versek (nyilván a sorozat jellegéből következően) nem kerülhettek be az anyagba. Így azonban az egyes művekhez fűzött megjegyzések, retorikai vagy poétikai értékelések legfeljebb csak az olvasói kíváncsiságot ébresztik fel, hogy kézbe vegyék magukat a szöveget is, maga az elemzés (remélhetőleg csak egyelőre, a versek kiadásáig) ellenőrizhetetlen és szubjektív marad. Azt, hogy a költészet bemutatása külön fejezetet kapjon, kellőképpen indokolja az a tény, hogy a 2012-ben előkerült kézirat-kötet és Gyimesi Emese gondos filológiai munkája nyomán az életműnek ez a szelete jóval nagyobb, mint azt korábban gondoltuk: a majdnem 50 teljes vers (ezeknek a fele nyomtatásban meg is jelent Szendrey Júlia életében) mellett több tucatnyi vers-töredék és 33 versfordítás is ide tartozik (ezeket nem tárgyalja a kötet). Ha igaz is az a megállapítás, hogy Szendrey Júlia-

nak „nem a líra a legsikeresebb műfaja”, s a versek között sok a gyenge mű, akkor is érdekes, hogy 1854-től a legautentikusabb önkifejezési mód Szendrey Júlia számára a költészet lesz, s verseit 1862-ben már kötetbe rendezi össze, valószínűleg a publikálás szándékával. Áruklodó az a büszke megjegyzése, ami a hűgához írt egyik levél végén olvasható: „ismét van egy új versem, de milyen...”. A verselemzések legérdekesebb részei azok, ahol Ratzky Rita Petőfi verseinek motívumaival, szófordulataival veti össze Szendrey Júlia költeményeit (pl. a *zászló* vagy a *sajka* mint élet-allegória, 138–141), idézve a Petőfi verseket (néme-lyiket többször is: *Té a tavaszt szereted*), de talán jobb döntés lett volna a költészet egészét értékelni az ötvenegy vers és öt vers-töredék egyenkénti leírása helyett.

A prózai írások bemutatásával folyta-tódik a pályakép. A versekkel ellentétben ezek már a pálya kezdetén is ott vannak, s közülük több is megjelenik 1847 és 1849 között, pl. kiváló retorikájú, nagy hatású politikai esszéje, a *Testvéri szózat Magyar-ország hölgyeihez*. Ugyanez a jól szerkesz-tettséggel és az ironia teszi érdekessé 1858-ban megjelent, Gyulai Pállal (sógorával) vitázó írását is, ami saját irónói (és női) öntudatának, identitáskeresésének kife-jezése is. 1850-től kezd elbeszéléseket írni, s ez a műfaj egészen a haláláig elkíséri. Ratzky Rita több elbeszélését elemzi, jel-lemzőjük a balladai vagy éppen a mesés hangvétel, a példázatoság. Közülük több is önéletrajzi elemekkel van átszőve, pl. a Petőfivel való házasságát allegorikusan megjelenítő *A fenyő és a vadrózsa*.

Az életmű máig leginkább emlegetett, legtöbbször értékelt részét az Andersen-for-dítások jelentik. Ratzky Rita mind a tizen-hat, Szendrey Júlia által lefordított mesét bemutatja (2000-ben jelent meg a mű 1874-

es, második kiadásából készített facsimile: ANDERSEN *Meséi*, Kecskemét: 2000), össze-vetve Szendrey munkáját a német nyelvű forrásszöveggel, illetve a későbbi fordí-tásokkal. Megállapítása a mesékből vett idézetek alapján összecseng a kortársak ítéletével: „Szendrey Júlia jó íráskészség-gel bíró, érzékletes kifejezési eszközökkel dolgozó, nagy szókinccsű író és műfordító.”

A kötet 247. oldalán kezdődik a levél-író Szendrey Júlia bemutatása. A hűgá-val való levelezés anyagát Ratzky Rita az OSZK Kézirattárában őrzött hagyaték-ból rendezte sajtó alá. A levelek közé beik-tatta a két férj (Horváth Árpád és Gyulai Pál) tudósító levelét is az első gyermek születéséről. A levelek – az író női familiá-ris stílusának illusztrálásán túl – fontos adalékot jelentenek az életrajzhoz is, így kiadásuk mindenképpen nagy nyeresége a Szendrey-filológiának. A korai levelekből kitűnik, hogy az 1850-es években Szendrey Júlia boldog a második férjjel és a gyere-kekkel, élete kiegyensúlyozott, még nem jelent meg a végzetes betegség, sok örömet talál a gyermekeiben, sokat jár színházba, maga is pártolja a színészetet (erre utal a Lendvay Márton síremlékére gyűjtő alá-írási ív a 8. levélben), sőt érdeklődik a politi-ka is. A levelek hangja derűs, a Horváth Árpáddal való kapcsolat még nem tragi-kus, inkább szeretetteljes, erre utalnak Szendrey Mari válaszlevelei is, aki ekkor még soha sem felejt el üdvözölni a sógo-rát („Árpádot igen sokszor csokolttatom”). Szendrey Mari 28 levele jóval hosszabb, mint nővére levelei (Júliától csak 15 levél maradt fenn), a társasági élet, az utazá-sok, a gyermekek betegségei jelentik a fő témát, és a sóvárgás a távollévő nővér („mamácska”) iránt, egészen az utolsó há-rom levél-ig, ami már a járványról, a szá-mára is halálosnak bizonyult betegségről

szól. Ezek a levelek a kötet *Függelékébe* kerültek, ahogyan Szendrey Júliának a sógorához, Petőfi Istvánhoz és erdődi báránójához, Tomasek Teréziához szóló korai, 1848-ból való levelei is. Ide került az Egressy Gábornénak szóló 1849-es levél is, amelyben a Pesten hagyott holmijairól rendelkezik (mindhárom szöveg itt jelenik meg először!). Ratzky Rita az életrajzi vonatkozások miatt itt közli Gyulai Pál három levelét, és Arany János válaszlevelét is, ami Gyulainak a Szendrey Marival kötendő házasságára reflektál. Kimaradt viszont a kötetből a Térey Marival folytatott levelezés, ami már korábban megjelent, így másodközlését a szerkesztő nem tartotta fontosnak. A levelek közlésénél a keletkezési sorrend volt a fő rendező elv, ez azonban többször is felborul (pl. a 15. és a 16. levélnél), érdemes lenne Szendrey Júlia leveleinek majdani teljes kiadásában korrigálni. A levelekhez készített jegyzetek egy része felesleges, nem ad fontos információt (pl. 66. jegyzet), illetve téves adatot közöl (pl. a 29. jegyzet: 1865-ben a Nemzeti Színház még az eredeti, Kerepesi úti épü-

letében van, nem a Blaha Lujza téren), néhány helyen pedig nagyon is elkelne a magyarázat a mai olvasóknak (pl. az 1861-es Gyulai-levél esetében a feliratpártiság és a határozatpártiság politikai tartalmáról).

A külső szem egyébként is jót tett volna a kötetnek: láthatóan elmaradtak fontos átkötő vagy összegző mondatok, és több helyen van ismétlés is. Hiányzik a szerkesztői kontroll az olykor elfogult értékelő megjegyzések esetében: „Szendrey Júlia boldog lett, ehhez szükséges volt a saját merészsége, bátorsága, el merete hagyni a szülői házat, és vállalni a bizonytalan jövőt, Térey Mari gyáva volt, boldogtalanság lett a büntetése” (37). Ez a (Ratzky Rita által tudatosan vállalt) elfogultság persze másfelől a kötet erénye is: a filológiai, a muzeológiai és az irodalomtörténeti eredmények forrása az a szenvedélyes kíváncsiság, ami a Petőfi-családhoz, s ezen belül Szendrey Júliához köti őt, s aminek köszönhetően ennek az életműnek ma ő a legjobb ismerője s egyik elhivatott kutatója.

Pintér Márta Zsuzsanna

Hansági Ágnes: Láthatatlan limesek. Határjelenségek az irodalomban

Tempevölgy könyvek 30 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018), 274 l.

Talán a középiskolai kánonnal – és azon belül is Jókai kortárs recepciójával – kapcsolatos vitákkal is összefügghet, hogy Hansági Ágnes igen szerteágazó munkásságából az utóbbi években főként a Jókai-olvasással kapcsolatos írásokkal (és interjúkkal) találkozhatott a szakmai és a szélesebb közvélemény. Annál kevésbé meglepő ez, mert a kortárs irodalomelméleti, médiatörténeti, kultúratudományi megfontolásokra egyaránt figyelmes Jókai-monográfiája – ahogyan a Jókai-újra-

olvasást és újraértelmezést szorgalmazó (szintén a Tempevölgy szellemi műhelyéhez kapcsolódó) konferenciák többek közt általa szerkesztett kötetei is – az elmúlt évtizedben az újabb Jókai-kutatások megkerülhetetlen alapszövegeivé váltak.

A *Láthatatlan limesek* természetesen olvasható ezek tágabb kontextusaként vagy igen részletes lábjegyzeteként is (sőt ez az olvasási stratégia akár a Jókai-kutatás szá-

mára is érdekes szempontokat kínálhat), szerkesztési elveit és sokrétűségét tekintve azonban inkább a 2006-ban megjelent *Ixión-szindróma* gyakorlatához tér vissza. Miközben ugyanis az ilyen gyűjteményes kötetekben a szerző azonossága gyakran az egységességnek csupán az illúzióját képes nyújtani, a *Láthatatlan limesek*ben az *Ixión-szindrómához* hasonlóan nagyon is egyértelműen kirajzolódnak azok a csomópontok, amelyek valódi koherenciát teremtenek a kötetben belül, egyszersmind képet adnak a kutató főbb tájékozódási pontjairól is. Az igen tágan értett „történetiség”, valamint a mediális kontextus vizsgálata – különösen ezeknek az irodalmi kánonnal kapcsolatos összefüggésrendszere – szinte valamennyi tanulmányban meghatározó szempontként jelenik meg.

A szövegek dialógusát hatékonyan támogatja a fejezetek és alfejezetek logikus szerkezete. A *Temporális határjelenségek* címet viselő összefoglaló blokk tanulmányai elsősorban a korszakolás problémái köré szerveződnek (modernség, avantgarde, posztmodern), a *Mediális határjelenségek: a médiumok határai* című blokk írásai pedig az újság, a könyv, a hangoskönyv, a gyerekkönyv és a digitális szövegek mediális kérdéseire fókuszálnak. Különösen üdvözlendő, hogy a kötet címe úgy reflektál erre a koherenciára, hogy nem tagadja annak (talán redukálhatatlan) ellentmondásosságát sem: a „láthatatlan limes” implicit oximoronja mintha egyszerre jelezné azt, hogy a kötet összetartó elve a (František Novosád fogalmával is összhangba hozható) „határjelenségek” vizsgálata. Ugyanazzal a gesztussal – lévén a „limes” a „kultúrtáj”, az ellenőrzésünk alatt álló terület jól látható, sőt demonstratív védműve – vonná vissza egyszersmind a vizsgálatok eredendően

hermeneutikai műveletektől független határjellegét vagy objektív elhatárolhatóságát. (A Hansági által „termékeny képzeletként” jellemzett ellentmondás jellemző módon megfordítva is hasonló eredményre vezet. A kötet egyes szövegei legalábbis arról tudósítanak, hogy a „limesek” vagy határok érzékelése gyakran inkább saját érzékelésünkről ad hírt, semmint a dolgok valódi természetéről.) Ez a bizonytalanság pedig akár az „ugyanaz” és a „más”, a „belül” és a „kívül”, a „centrum” és a „periféria”, sőt a „kultúra” és a „natúra” elkülönítésén alapuló évszázados gyakorlataink elbizonytalanodásnak reflexiójaként – jelen kötetben pedig főként ezen folyamatoknak az irodalomtudományt, a tudományról való gondolkodást érintő hatásainak reflexiójaként érthető.

Látványosan viszi színre ezt a problémát a kötet nyitó tanulmánya, *Az idő archeológiája*, amely többek közt a körkörös és lineáris időfelfogás kosellecki elgondolását vizsgálja, vagyis azt, hogy egyáltalán elhatárolható-e egymástól a linearitás és a körköröség: „Az idő fenoménjének leírására szolgáló modellek durván két nagy csoportra oszthatóak. Az egyik séma a lineáritásra épül. A lineáris modellek az időt mintegy időnyílként ábrázolják; lefutását elsősorban az irreverzibilitás karakterjegyével határozzák meg, függetlenül attól, hogy strukturáltságát teleologikusnak vagy a jövő pillanatot tekintve nyitottnak képzelik. Az időelképzelések másik típusát a rekurzív modellek alkotják. Ezek a körszerűség értelmében vett reverzibilitásban gondolkodnak: az azonos elemek visszatérését fogalmazzák meg. Ez utóbbi modellt – elegendő csupán a ciklikus időszemléletre gondolnunk – az antik görög hagyományra, míg ezzel szembenállóként a lineáris elképzeléseket a zsidó-keresztény

tradícióra szokás visszavezetni. Koselleck a fenti két modell funkcionális elégtelenségének okát nem abban az erős megterheltségben látja, amely ezt az oppozíciót nyilvánvalóan különféle ideológiai tartalmakkal sújtva rendezte kizáró ellentétes viszonyba. A vagylagos – tehát vagy a lineáris vagy a rekurzív modell melletti – döntés szükségszerűen maga után vonja a konkrét történeti-temporális szekvenciák vizsgálatánál bizonyos anomáliák »menetrendszerű« jelentkezését. A temporális szekvenciák lényegi sajátága ugyanis, hogy mind lineáris, mind pedig rekurzív elemeket tartalmaznak: sőt, a rekurzivitás leggyakrabban előfeltétele a linearitásnak.” (28.)

Hansági Ágnes elméleti irányultságú vizsgálatainak ezúttal is legnagyobb érdeme, hogy az „elméleti” megállapítások sosem állnak önmagukban: vagy újabb teoretikus kérdésfelvetésekhez és magyarázatokhoz vezetnek, vagy nagyon is plasztikus, gyakorlati, azaz konkrét szövegolvasási javaslatokhoz. Revelatív például, hogy még a leginkább elvont, teoretikus problémafelvetéseknek is mennyire gyakorlati következményei lehetnek akár a szöveg narratológiai lehetőségeit illetően is: „a különböző idődimenziók ábrázolásában a közlési formák Kosselleck szerint jól elkülöníthetően válnak szét elbeszélésre és leírásra: míg az eseményeket csak elbeszélni, addig a struktúrákat csak leírni lehet” (25). Hasonlóképpen a ciklikusság-linearitás szempontrendszere egyaránt termékenynek bizonyul a *Kláriskok* elemzésében: „míg az első két szakasz képeinek formai kapcsolatát a körkörösség, addig a képek linearitását a verségésben a föntről lefelé irányuló mozgás határozza meg” (77). Például egy, a *Kláriskoktól* műfajában, hangvételésben a lehető legtávolabb

álló szöveg, Kollár Árpád *A Völgy, írta Tárkony* című meséjének elemzésekor is hasznos e nézőpont: „A történetek színhelye, a Völgy valójában az a mesei kronotoposz, amelyben az idő nem lineáris előrehaladásában, hanem ciklikusságában, körkörösségében van jelen, a karakterek napjai sem lineáris, hanem cirkuláris tengelyen rendeződnek egymás mellé.” (247.)

Szintén határhelyzet jelölnek, és szintén termékenynek bizonyulnak a „használati irodalom – esztétikai irodalom”, vagy „populáris irodalom – elit irodalom” fogalmi konglomerátum elemeinek elhatárolására és elhatárolhatatlanságára vonatkozó dilemmák is. Ezeket szintén egymással csak nagyon nehezen összeegyeztethetőnek tűnő szerzők kapcsán tárgyalja, mint Kemény Zsigmond és Esterházy Péter. Noha az „elit” és „populáris” irodalom állítólagos – és rendszerint a „posztmodern” számlájára írt – szétválaszthatatlansága egyes (sokszor ideologikus) olvasatokban szinte dogmává szilárdult, Hansági Ágnes vizsgálatai arra mutatnak, a két regiszter bizonyos esetekben éppen egymástól való különbözőségében lehet képes olvasáskultúránkban betöltött sajátos funkcióját ellátni. Kemény Zsigmond művelődési programjában például nem utolsó sorban a „magasirodalom” élvezetének elsajátítási folyamatában szán rendkívül fontos szerepet a szórakoztató irodalomnak: „Az olvasás a kultúra egészét meghatározó tevékenység: az irodalom populáris regiszterének a keményi koncepcióban elsődlegesen nem az irodalomhoz mint művészethez, hanem az olvasási rutin megszerzéséhez van köze. A szórakoztató irodalom vagy populáris regiszter szövegei (elsősorban regényszövegei) gyakorlati célú, használati szövegek, amelyekre a nemzeti művelődésnek éppen azért van

szüksége, hogy kialakuljon a gyakorlott olvasók rétege.” (160.)

Miközben persze már önmagában az is nehezen dönthető el, vajon minden „populáris irodalom” szükségszerűen „használati irodalom”-e (és megfordítva), és minden „esztétikai irodalom” szükségszerűen „elit irodalom”-e (és megfordítva). Hansági rámutat, a két regiszter elhatárolhatósága mediális tényezők függvénye is, s így időben sem állandó: „A »populáris« és »elit« irodalom jelentése, viszonya és közönsége a társadalom mediatiszálódásának – és részint vagy elsősorban a Gutenberg-galaxist is érintő globalizációnak – a számlájára írhatóan mára ugyanis alapvetően átíródott, és a »prózaforodulat«, valamint folyományainak értelmezéséhez mindenképpen ez az átalakulás kínálhatja az egyik legerőteljesebb és legizgalmasabb kontextust.” (96.) Például Esterházy szövegeinek az a rétege, amely az 1980-as években még „szórakoztatónak” hatott, s így – amint arra a Hansági által hosszabban idézett Radnóti Sándor is rámutatott („Az ambivalens műbírálat”, in: *Diptychon: Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986–88*, szerk. BALASSA Péter [Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988], 59) akár valamiféle tágan értett populáris regiszterben is megszólaltatható volt, mára (a gyakorlott, „szenvedélyes olvasók” megfogycatkozásával) még egyes magyar szakos bölcsészhallgatók számára is olyan nehézségeket okoz, hogy a *Bevezetés a szépirodalomba* az „elitirodalom” emblematikus, már-már közmondásosan nehezen hozzáférhető darabjává vált. Azok a folyamatok pedig – tehetjük hozzá – amelyek mintha a „magas irodalmi” regiszterben is egyre inkább a kevésbé gyakorlott olvasók igényeit igyekeznének kiszolgálni (például a lineáris, problémátlan törté-

netmeseléshez visszatérés) a közeljövőben egyre több olvasót zárhatnak el attól, hogy „szórakozva” olvashassa az „elitirodalom” alkotásait.

A kötet második nagyobb blokkjából, amely intenciója szerint a mediális háttérjelenségek köré szerveződik, végezetül két, kissé rendhagyó, ezért kiváltképp gondolatébresztő tanulmányt kell külön is kiemelnünk. Az *Olvasó hallgatók – hallgató olvasók: irodalom a médiumok között* című tanulmány egy olyan par excellence határterületet, a hangoskönyvet (és annak rádiós előzményeit) mutatja be, amelynek irodalmi nézőpontú vizsgálatával a magyar szakirodalomban gyakorlatilag egyáltalán nem találkozhatunk. Hansági nem csupán az első német nyelvű hangoskönyvek történetét dolgozza föl imponáló filológiai és technikatörténeti alapossággal, de az 1938-as, Németh Antal által rendezett *Az ember tragédiája* felvételét is (amelyet horribilis költségekért, négy különböző stúdióban, összesen 30 gramofonlemezre, egyenként 60, háromperces gramofonlemez-oldalra rögzítettek). A tanulmány legizgalmasabb fejezetei mégis a mai nézőpontból inkább komikusnak ható törekvésekhez fűzött, rendkívül lényeglátó médiaelméleti megfigyelések, különösen annak a Kilián Zoltánnak a kapcsán, akit túlzás nélkül nevezhetünk a magyar hangoskönyv első, és mindmáig utolsó módszeres teoretikusának: „A »hangoskönyv« Kilián szóhasználatában a rádió médiumának közvetítésével megszólaló irodalom. [...] az irodalomra szánt, egyre kevesebb időből egyre nagyobb mértékben részesül majd a rádió, vagyis a »hangoskönyv. Kilián helyzetelemzése szerint a nyomtatott irodalomra jutó, kevesebb idő oka a felgyorsult élettempó mellett az új médiumok megjelenése. Míg korábban a

kulturális palettán a fikciónak a nyomtatott könyv mellett nem akadt vetélytársa, a kultúrára, fikcióra, történetekre felhasználható szabadidőn a harmincas években a könyvnek már nemcsak a filmmel, hanem a rádióval is osztoznia kellett.” (185.)

Különösen elgondolkodtató, hogy az a technikai fejlődés, amely élvezhetővé és egyszerűvé tette a hangoskönyvek fogyasztását (a mai hallgatónak nem kell hárompercenként lemezt cserélnie, és technikailag csaknem korlátlan hosszúságú hanganyagok tárolhatók például mobiltelefonon) újra csak a hangoskönyvek terjedésének korlátjává kezd válni: az interneten túlságosan is könnyen hozzáférhető anyagok illegális letöltése ugyanis egyre több kiadót riaszt el a költséges felvételek elkészítésétől, s így, jelenleg úgy tűnik, a CD-k elterjedését követő jelentős, de rövid növekedés után, a hangoskönyv továbbra is csak igen korlátozottan lesz képes betölteni azt a közvetítő funkciót, amelyet az „irodalom” széles tömegekhez való eljuttatásában a kezdetektől fogva szántak neki.

A digitális hordozók elterjedésének egy másik, gyakorlatilag szintén alig reflektált anomáliájára irányítja a figyelmünket a kötet utolsó szövege, a *Textus*, *kontextus*, *keresés* is. Az egyetemi oktatás gyakorlati tapasztalataira nagyban építő szöveg sorra veszi azokat az előnyöket, amelyeket az oktatásban a digitalizációtól várunk (korlátozások nélküli hozzáférhetőség, fókuszpontok kijelölése, világos orientáció, fenntarthatóság, a hallgató későbbi munkáját segítő „magánarchívumok”), és – szintén az oktatás gyakorlati tapasztalataira támaszkodva – azt állapítja meg, hogy ezek a vélt előnyök a valóságban szinte kizárólag a könnyű hozzáférhetőségben realizálódnak. „Az okokat keresve az egyik legfontosabb tényezőként az a

kontextusvesztés tűnik fel, amely a digitalizált szövegeket általában sújtja. Vagyis azért, hogy a hallgatónál minden órán legyen szöveg – legalább okostelefonon, de legyen –, igen súlyos árat fizetünk” (259). Ez a „kontextushiány”, vagyis az a széles körben elterjedt oktatói gyakorlat, hogy az órákon aktuálisan tárgyalt szövegeket mesterségesen kiszakítjuk az eredeti publikációs környezetükből, Hansági szerint nem csupán a szövegek értelmezhetőségét nehezíti meg drasztikusan, de a keresés, az önálló tájékozódásban elengedhetetlen források felkutatásának képessége is egyre gyengül. Míg az X generáció időben lineáris, metonimikus érintkezéseken alapuló keresési kompetenciáit jellemzően a könyvtári térben szerezte meg, a mai bölcsészhallgatók számára gyakran csupán digitális mappákban hozzáférhető, egyetlen, gyakran nagyon szűk szempont szerint összeválogatott „szöveggyűjteményeket” hozunk létre. A könyvtári kereséssel szemben a jóval kényelmesebbnek tűnő internetes keresés eredményei szinte véletlenszerűen, nem diszciplináris, kontextuális vagy minőségi rostálás eredményeképpen kerülnek egymás mellé: „Az ilyen keresés éppen azért marad általában eredménytelen, mert a heterogén korpuszokhoz tartozó eredmények soha nem teszik láthatóvá az egy irányba futó utalásokat. Vagyis – érvel Hansági – a hivatkozások ilyenkor szétfutnak, minden vektor más irányba mutat. Ellentétben tehát a kontextuális kereséssel, a csomóponti szövegek áttetszőek, láthatatlanok maradnak, az orientáció helyét a dezorientáció foglalja el.” (266.) Mindez pedig nem utolsó sorban azért probléma, mert a bölcsészképzés piacképességének mindmáig szinte a „keresés”, azaz az önálló tájékozódás kompetenciája volt a legfontosabb kritériuma.

Összegzőképpen elmondható, hogy a *Láthatatlan limesek* tematikus heterogeneitása ellenére szemléletében, minőségében rendkívül egységes, nem ritkán kifejezetten olvasmányos és szórakoztató tanulmánykötet. Filológiai alaposága, problémaérzékeny megfigyelései, gondolatébresztő elemzései mellett legnagyobb erénye az a következetesen képviselt (és lehető legtágabban értett)

kultúratudományi és hermeneutikai nézőpont, amely épp olyan természetességgel veszi számba az irodalom-szociológiai, technikatörténeti, mint az irodalom- és médiaelméleti szempontokat, ezáltal értelmezési műveleteit mindig képes és kész aktuálisan vizsgált tárgyához igazítani.

Mészáros Márton